

С. Б. ЖҰМАҒҰЛОВ

ЖЫЛЫМЫҚ ЖӘНЕ 60-ЖЫЛДАРДЫҢ І ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИ СЫНЫНДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМ

Қоғамдық дамудағы саяси-әлеуметтік мәселелермен қашан да біте қайнасатын рухани әлемге соны серпін, сілкініс әкелген жылымық жылдар жаңғырығы отандық әдебиеттануда өзіндік мол із қалдырды. Оны қазақ халқының өзіндік болмыс-бітімін кеңестік идеологияның социалистік мәдениет атты рухани құндылықтарға жат қысымынан, күштеп таңған қисынсыз догмаларынан арылтудағы, сол арқылы ұлттың көне мәдениеті, әдебиетіндегі тарихи жадын қалпына келтірудегі әрі дамыта түсудегі кешегі кеңестік дәуірдегі тарихи тағылымы мол кезең деп қарастыруға болады.

Жылымықтың қазақ руханиятына тигізген игі ықпалы кеңестік идеологияға таза беріліп кетпеген Алаш рухты зиялылар және де ұлттық әдебиетке соны леп әкелген жаңа толқынның сын мақалаларындағы ой-өрісінен, дүниетанымынан айқын көрініс тапты. Атап айтқанда, елдің елдігін сақтайтын тіл, әдебиет, мәдениет, тарихқа қатысты саясат ұстанымына байлаусыз болуды диттеген рухани азаттық аңсарындағы байыптаулары ұлттық руханиятты адамзаттық құндылықтармен, халық зердесінің өзіндік «менімен» сабақтастыру талабындағы эстетикалық таным-біліктің нәріне айналды. Бұл ретте кешегі әміршіл-әкімшіл кеңестік жүйенің әдеби-мәдени кеңістігіне ерекше әсер еткен жылымықтың идеологиялық қысымнан ада аз ғана азаттық ауасымен тыныстап үлгерген «алпысыншы жылдар буыны» атанған толқынның жаңаша ойлау мен тың ізденіс үрдісі соның айқын дәлелі болып табылады. Осы буынның айтулы өкілдері Ә.Кекілбаевтың «Жеке адамға табынушылықты сынау рухани құндылықтарды қайта бағамдау талабын туғызды» [1], Р.Нұрғалидың «Бұл толқын құлдық кіріптарлық-пен жаншылмаған, халқының ең жақсы қасиеттерін мұрат тұтып, Батыс пен Шығыстың үздік үлгі-дәстүрлерін игеріп, барлық салада жаңа арна, кең өріс ашты» [2,104], О.Сүлейменовтің «Менің буыным көз жасы мен жалыннан жаралған... Менің буыным-жақында ғана тағы оталып кеткен отақ жерге енді қылтиған қылша өскіндер» [3,143] – деген пікірлері жылымық кезеңнің ғана емес, сол дәуір құбылысымен табиғаты біте қайнасқан аталған буынның азаматтық, шығармашылық болмыс-бітімін де айқындайды.

«Алпысыншы жылдар буынының» айтулы

өкілдерінің 60-жылдардағы сын мақалалары осы саладағы ізденістерімен таныла бастаған өзге де таланттардың күшімен қанаттаса дәуір талабына орай әдебиеттанудың жүгін жұмыла көтерудегі тың талпыныстарымен құнды. Ғалым С.Қирабаев атап өткеніндей: «1956–1966 жылдар арлығында он жылда жүз елуден астам сын және зерттеу кітаптарының жарық көргенін айтудың өзі жеткілікті. Мұндай өнімділік бұрынғы әдебиет дамуы кезеңдерінің ешбірінде болған емес... Қазақ әдебиеті сыны мен әдебиеттану ғылымының осы дәуірде қарқынды дамуы, ең алдымен қоғамдық ой-пікірде еркіндік тууымен байланысты болды» [3,128]. Сын мақалалардағы сөз өнерінің әр жанрына қатысты ашық пікір алысу, теориялық талдаулар парасат пайымына құрыла отырып, шын шеберлік қыры мен сырын эстетикалық саралаудың озық үлгісін ұстануды мұрат деп білді. Атап айтқанда, З.Серікқалиевтің «Өмірлік өлең үшін», «Ойлы досқа айтар сыр», «Тақырып және тағдыр» (Роман туралы ой), А.Сүлейменовтің «Жас прозаиктер және жастар образы», «Түр туралы бірер сөз», Ә.Кекілбаевтың «Ой биігіне», О.Сүлейменовтің «Қабарманым хақында», Қ.Ысқақовтың «Сырласақ кайтеді», «Еліктеу ме, - жоқ мұқтаждық па?», Ж.Молдағалиевтің «Жарайды, сырласайық», Б.Уахатовтың «Роман.Характер», Р.Бердібайдың «Өмір шындығы және көркемдік шешім», «Роман және заман», Т.Ысмайыловтың «Заман және өлең», Б.Соқпақбаевтың «Прозаның жас таланттары» мақалалары сындағы эстетикалық таным-біліктің өсу үстіндегі өзіндік бағытын танытты. Әдебиетіміздің өрелі белестен табылуына өзгеше талғаммен қараған дарындардың биік талап тұрғысындағы батыл да қайшылықты көзқарастары сын табиғатын (әдеби, ғылыми, әлеуметтік), принциптерін (идеялылығы, шыншылдығы, өмірмен, тарихпен байланыстылығы, ғылымилығы, тиімділігі) шынайы сезінуден туындады. Әдебиетшілер әлеуметтік сынмен шектелмей лингвистикалық немесе семиотикалық сындар талабымен үйлесетін ізденістерге барды. Оларда әдебиетке қойылар жана көркемдік талап пен талғам, сол мұратты екшейтін саясаттан ада эстетикалық таным, парасат пайымы, мәдениет биігі нендей деңгейде және де қандай өреде болуы тиіс деген ділгір мәселелер талқыға салын-

ды. Мәселен, З.Серікқалиев «Алақолдық қанымызға сіңген бір дерт. Жақсылық пен жамандықты көрші қондырып именбей жүре беру әдетке айналып кеткен. Ақындық шеберлігі жетсін-жетпесін көп жолдастар әйтеуір жалпы нені жазу керек екенін жақсы сезгенмен, бірақ олардың бәрі бірдей нені жазбау керек екенін әрдайым жете біле бермейді. Тек қана ақ жүрек, адал жүрек ақындық ой-парасат тереңдігінсіз ешқашан жалғыз өзі шынайы поэзия жасап берген емес. Ал нағыз ақындық махаббаттан туған шынайы сезім мен ақындық ой-парасат тереңдігінің үндестігі – шеберлік критерийінің бірі. Ендеше осыған орай да пікір алысудың аса қажеттігі арта түседі» [5,136-137], – деп поэзия қуатын кіршіксіз ақындық болмыспен үйлестіруді діттеді, поэтикалық асқақтықты өлең өрімімен өрілген арлы суреткер жүрегінен іздеді. Ал, А.Сүлейменов «Жас прозаиктер және жастар образы» мақаласында әдеби, рухани дамудағы ұрпақтар сабақтастығы, содан туындайтын парыз, дәстүр мен жаңашылдық мәселесіне қатысты тың пікір, соны ойларын талқыға салды.

«Ұрпақ ұрпағымен ұрпақ. Аға буын қамқорлығын көрсетсе, рухани мұраның тарих қоржынында қабаттасып қала бермейтініне есеп беріп отыр, қазіргі жас – тарихтың мұрагері. Сондықтан да сол мұраны жеткен жеріне жетелеп кетеді, соның азабына да, ауырлығына да таймай барады деп үміт артады. Бұл сенім, соған қоса бұл жауапкершілік – аға үміті, ақ үміт, оны ақтамағаның өзінді ойға, етекке тастағаның. Кім өзін тау табанынан көргісі келеді дейсіз? Әдебиеттің жаңа буынына, ең жас буынына бұл туралы әбден ойлануы керек» [6,132], – деген А.Сүлейменов толғанысы әдеби-көркемдік дамудағы дәстүр ұласуын ұрпақтар сабақтастығымен байланыстыру сияқты ділгір мәселені ағынан жарыла өткір көтеруімен және де соған қатысты қаламгерлердің ортақ ұстанымда болуын басты арнаға шығаруымен құнды. Өйткені жылымық сол тұста ақталған (Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Сабыр, Мәжит, Жұмат) және де ақталуы көтерілген (Шәкәрім, Мағжан) әдеби құндылықтарға қатысты ұрпақтар сабақтастығы мәселесін санада жаңғырта орнықтыруға деген талпынысындағы болмысымен де заман ағысынан тыс бұлқыныстар әкелді. Бұл қазақ суреткерлерін осы мәселеге қатысты ашық пікір алысуға міндеттеді. Ол, біріншіден, жылымық дарытқан игі ықпал тұсында қазақ әдебиеттануы ізашарлары мен классикалық әдеби дәстүрді дамытушылар тарапынан ұлттық құндылықтарды халықтың рухани кемелденудегі күретамырына түбегейлі айналдыруына заман мүмкіндік бермеген ділгір мәселелерде қордаланып

қалған жәйттерді жаңа толқынның күн тәртібіне өткір қойып жандандыруынан, екіншіден, ашық пікір алысу барысында оны жан-тәнімен сезінуді барша зиялы қауымға жүктеуінен айқын танылды. Міне, ұлттық танымда оянған тегеурінді танытатын Асқар Сүлейменов мақаласының ерекшелігі де осында. Сыншы бет жүзің демей «Кіші буын аға буынның мұрагері, табиғи жалғасы болғанда оның бет бағдары, арын ағысы қандай болмақ? Аға жолын қайтадан шиырлап шыға ма? Жоқ әлде болмысты өзінше күрмеп, өзінше жона ма? Ақиқат соңғысында. Әдебиет тарихы ұрпақтың емес – ұрпақтардың ісі, оның үстіне әрбір ұрпақтың өз үні, аяқ тастасы, зергерлігі бар. Жаңа буын жаңаның жасаушысы болуға шамасы жетпесе, үлескері болуы керек. Бұл реттен, сөз жоқ, әлгі жауапкершілік еселенеді. Әдебиеттің жас буыны, осыған көнгенде, өзіндегі дарын күшіне сенгенде ғана, өз сөзін айтпақ, өзінің көкірек көзін танытпақ. Көру деген ең бастысы емес, салмақ-сенімде» [6,132], – деп әр толқынның әдебиетте болуы тиіс өзіндік бедерін, даралық болмысын тарихи сабақтастық тұрғысынан безбендеді. Ол түрлі буындағы барша қалам-герлерді туған әдебиетіміздің биік белестен табылуындағы ортақ мүддесіне жұмылдыруды көздеген талап қана емес, мұндағы тұтас ұрпақтардың жауапкершілігін, ақ адал парызын сезінуден туындаған озық ой ұстанымы болатын. Сондықтан жылымықтан туындап отырған дәуір талабын «Съезд халыққа құдіретті дабыл тастап, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруды ғана талап етпеді, әркімге ішіне үңіл, ішінді аршы, үлкен мақсат жолына тек пәк ниетпен ұмтып деген еді. Жұрттың бәрі ой үстінде. Жүрдек ой жылдарды шарлайды, **отыз жетіден** арыдағыны да, берідегіні де сараламайтыным таппайтынын біліп шарқ ұрады. Өткендегі адым арманды тағы бір бағалап, сұры мен сұрықсызын **ар шоғына** шығғырып, ертеңгі тірлік қажетіне арза ма арзымай ма, соны байқау керек. Бұл – **парыз**» [6,133], – деп ұғындырды. Өз кезегінде Ә.Кекілбаев «Ой биігінен» мақаласында ««Біз кім болуға тиістіміз» деген жайға біздің буын көбірек шұқшиды. Азамат боп атқа мініп, өз тізгінін өз қолына алған жастың енді қайтпек керек деп ойлап, алдын-артын бір шолып алғанын ешкім де жамандыққа жорып жазғыра қоймас. Ол өзі табиғи құбылыс. Есей-гендіктің, ержеткендіктің бір нышаны» [7,151], – дей келе, қоғамдық дамудағы басты ерекшелікті жылымық табиғатымен астастыра әрі өз буынының тарихи зердесіндегі бұлқынысын дәуір жүктеген кіршіксіз мұраттары биігінен таным таразысына салды. «Бұл буынның бұлай етуінің екінші бір сыры, қоғамдық сыры тағы бар...Кемелденген

заңдылыққа жасалған қиянаттың әшкере болған тұсында келген буынның алдын-артын бір қарап алмасқа амалы да жоқ. Кеше ғана бесіктен шыққан жас буынның білмейтіні көп екен. Қоғамымыз көп шындықтың көзін ашты. Азаматтық парызын осы тұста өтеуге кіріскен жас ұрпақтың мықтап ойлануы әбден заңды. Өзінен бұрынғы тарихтың көп соны сырына қаныққан жас әдебиетшінің қоғамның ең үлкен тарихы, қоғамдық ардың тарихы боп есептелетін әдебиетке десын көзімен қарауы орынды» [7,151], – деп әдебиет саясаттың емес, қоғамдық ардың тарихы екенін әлеумет санасына құйды. Әдеби-эстетикалық таным мен этикалық пайымдағы мұндай батыл пікірлерді заманның қасаң қазығына байланған кейбір қаламгерлер қабылдамағаны да ақиқат. Оның себебі сан алуан болғанымен өз дәуірінің саяси-әлеуметтік мәселелерімен біте қайнасқан ақын-жазушылар дүниетанымының күрделілігі мен психологиялық қайшылығын да назардан тыс қалдыра алмаймыз. Соған қарамастан сөз өнері мен оны тудырушыларға қатысты байыпталған тұжырымдар қоғамдық ой-пікірге қозғау салғаны да шындық. Өйткені А.Сүлейменовтің «Пенденің бір қарағанда жылы көрінетін ұқсастығын адам жанының жомарттығына телу әдебиетте – қылмыс. Бізге дәлелді ащыны айтып үйрену жеткіліксіз, оны жұтып үйрену керек. Мұның біріншісі бізде әзірге аз, екіншісі, сорға қарай, жоқтың қасы» [6,133], – деген шындығын қай қоғамның болмасын тазару, арылу барысында мойындайтыны тағы хак. Сол себепті де ұлттық мәдениет жанашыры І.Омаров «Оқушы арман не?» (1962) мақаласында «...Талантты талап қана өсірмейді, оны ағалық қамқорлық та ұштай түседі. Жас талант – жаңа өскен гүл секілді. Оған бап керек, әрі-беріден соң қатты шудың өзінен жасқанып, өспей қалуы мүмкін. Оны осы күні буыны бекіп, бұғанасы қатқан талант иелерінің өмір жолынан-ақ дәлелдеуге болар еді» [8,135] деп талантты танып бағалауда саясаттан туындаған негізгі қасіретті қайталамауды ұғындырды.

Жылымық – руханиятымызда қордаланған түйінді мәселелерді тұтас ұлт пайдасына шешуді әрі әлеуметтік ой-пікірді соған бейімдеудегі жауапкершілікті еселеуді талап етті. Осы мақсатта «Жұлдыз» журналында (1962. №4) Қазақстан жазушыларының 5 съезі қарсаңында әдебиеттануда жедел қолға алынуы тиіс мәселелерді талқыға салу мақсатында «Әркімнің бір ойы бар» деген бөлім берілді. «Өмір жолымызға, қалам жолына шырмаяуқтай оратылған кейбір кедергілер мен кем кетіктерден қалай арыламыз? Бұл мәселелер

бәрімізді толғандырады», – деген кіріспеден соң ғалым Б.Кенжебаевтың «Маңызды міндет, зәру жұмыс», жазушылар Б.Соқпақбаевтың «Сапалы, шыншыл шығармалар жазайық», Ө.Қанахиннің «Шындық және сыншы» толғаныстары жарияланды. Бұларда әдебиеттанудың, руханияттың өзекті арналары сол тұстағы саяси-әлеуметтік мәселелермен бірлікте алынып, жылымықтың оң ықпалын әдебиеттануға, қоғамдық ой-пікірге дарыту мақсаты көзделді. Мысалы, Б.Кенжебаев «Маңызды міндет, зәру жұмыс» атты проблемалық толғанысында «Жеке адамға табынушылық партия, мемлекет жұмыстарына ғана зиянын келтіріп қойған жоқ, сонымен бірге қоғамдық ғылымдардың бәріне де, мысалы, тарих, философия, саяси экономия, заң, әдебиеттану ғылымдарында кеселін келтірді. Жеке адамға табынушылық кезінде, түрлі жағдайға байланысты қызметінде, не шығармасында қате жіберген адамдардың аттарын атауға тыйым салынды; Сталиннің есіміне жуысы көп тақырып, мәселелерді сөз етуге болмады» [9,134], – деп тоталитарлық жүйе, сталинизм қысымынан туындаған талай қиянаттың зардабын ашып көрсетті. Б.Кенжебаевтың «отаншыл аңсардан туған» (Р.Бердібай) пікірі ұлт әдебиеті тарихын зерттеудің тың бағытын айқындай түссе, Б.Соқпақбаев «Әдебиетті жасайтын ешкімнің, ешқандай құбылыстың бет жүзіне қарамай жазылған (әрине, үлкен жазушының жауапкершілігімен жазылған) шығармалар. Біз соған жету үшін талпынып, еңбектенуіміз керек» [9,136], – деген пайымымен көркем туындының шынайы сапалық деңгейін арттыру мәселесін көтерді. Ал, Ө.Қанахин өнер табиғатының өмір шындығымен үйлесуіне шырмау болған шығармашылық шырғалаңды «...Біздің көптеген шығармаларда жұрт бірін-бірі кеңірдектен алады да жатады. Осының өзі жеке адамға табыну дәуірі туғызған жалған тартыссыздықтың, біз алға басқан сайын тап тартысы күшейе түседі деген көрінеу қате қағиданың салқынынан туған, өнер табиғатына қатысы шамалы қосынды бірдеңе ме деп қалам. Сөз жоқ, қай шығарманың болсын негізгі желісі тартысқа құрылады. Бірақ, мұнан күнде шайқас болып жатады деген ұғым тумаса керек. Өңгіме – тенденцияда» [9,137-138], – деп саралап, «Біздің ұлы ұстазымыз – өмір болса, оның боранды қысы, майтоңғысыз көктемі, жайдары жазы, қалампыр гүлі, жібек желі т.т. бар емес пе? Жылдың төрт мезгілі қытымыр қыс пен күйсіз күзден ғана құралмайды ғой. Тіршілік те солай дер едім» [9,137-138], – деген толғамымен жылымықтың көркемдік ізденіс табиғатына дарытып отырған құбылысын суреткерлік

ізденісте өріс-тетуді дұрыс көрсетті.

З.Серікқалиевтың «Сын және жауапкер-шілік», Қ.Ысқақовтың «Сырлассак қайтеді?», А.Сүлейменовтің «Түр туралы бірер сөз», О.Сүлейменовтің «Қаһарманым хақында», Ә.Кекілбаевтың «Дәстүр мен дәуір» атты полемикалық сипаттағы мақалалары сын көкжиегін кеңейтіп қана қоймай, өз пікірлерін батыл білдіретін әрі өз ұстанымдарын қорғай алатын және де көркемдік ізденіс қасиетіне сіңіруде бет жүзін демей принципті саралайтын талдаулары әдебиет мүддесін көздеген эстетикалық-таным біліктің сөз өнерінің проблемалық мәселелерін байыпты, парасатты қарастырудағы бағытын кеңінен өрістету үстінде болғанын дәлелдейді. Ол, түптеп келгенде, көркемдік дамудағы өз әдебиетіміздің шеберлік қатпарларының түп төркінін, тамырын іздеуге, соны аңдатуға деген іңкәр құштарлық пен қайсар құлшыныс болатын.

Мысалы, З.Серікқалиев «Сын және жауапкершілік» мақаласында әдебиетке қойылар көркемдік талап жауапкершілігінен туындайтын хас шеберлік қаламгерлерге ғана емес, басты кезекте жетекші сыншыларға да қатысты екенін нақты қарастырды. Белгілі қаламгерлердің шығармашылығын талдауда өзі олқылық деп тапқан мәселелерді дәлелдеуде туындыларға қатысты берілген оң бағаларға жығыла бермей, керісінше сын тезіне салуы әдеби ортада, сында түрлі пікір қайшылығын тудырған-ды. «Пікір логикасымен, от-жалынымен баурап алып сендіретін адал, әділ төреші сындарға біз әлі де мейлінше мұқтажбыз» [10, 134], – деп ойын сабақтаған сыншы мақсаты «Сындағы алақолдылық төңірегінде сөйлесудің айрықша жөні бар. Біреуді шеберлікке, мәдениетке шақырып отырып, сыншы өзіне-өзі бір есеп беретін кез де керек шығар» [10, 134], – деген пікірін дәлелдеуге арналған. Бұл ретте З.Шашкиннің «Теміртау» романына орай жазылған М.Қаратаев, Б.Сахариев, Р.Бердібаев сын мақалаларындағы талдаулармен полемикаға барған сыншы аталған әдебиетшілердің қаламгер туындысын оң бағалаудағы тұжырымдарымен ғана емес, әдеби талдауларындағы теориялық қисындармен де келісе бермейді. Бүгінгі күн тақырыбына жазылған роман және оның қаһармандарына биік талап тұрғысынан қараған сыншы З.Шашкин туындысының тақырыптық-идеялық маңызын терістемегенімен, өзі атағандай «шығарманың көркемдік қасиетін, бүкіл сұлулық структурасын айқындайтын басты шартын» негізгі орынға қояды. Осы мәселелерге орай пікір таластырып, романның тартыс өзегіндегі адам жанының рухани жаңаруын қаламгердің биік деңгейде ашуына қатысты өрелі суреткерлік, эстетикалық та-

лапты басты орынға қойған сыншының берік ұстанымын, айқын мақсатын қолдаймыз. Сыншы мұраты әдеби туындының көркемдік қуатымен, реалистік сипатымен, образдар жүйесінің шынайы да табиғи үйлесімімен оқырман жан әлеміне дендей еніп, жүрегінен орын алуына деген талапты қамшылау болып табылады. Алайда шығармаға құндылығын талдауларда берілген бағаларды таза терістеуіндегі көзқарастары да ойландырмай қоймайды. Бұл жерде сталинизмді бүкіл болмысымен сезінген жаны жаралы, жүрегі қаяу қаламгердің шығармашылық ізденісінен қол үзбей бүгінгі күн тақырыбындағы романдарға баруының өзін батылдық әрі рухани қайсарлық деп бағалауға болары еді. Ал, М.Қаратаевтың, Р.Бердібайдың, Б.Сахариевтің жазушы романының олқылығынан гөрі, жетістігін ашудағы мақсаттарын осы тұрғыдан түсіндіруге болады. Сыншы З.Серікқалиев назарынан тыс қалған қаламгер батылдығы принципті мақала табиғатымен кей тұстарында үйлесе бермейтіндей көрінеді. Әрине, сын мақсаты – мақтау да, даттау да емес. Бұл әдеби сын эстетикасына жат. Бірақ та тоталитаризм қысымындағы қаламгердің субъективті әлемі сынның осы мәселедегі объективтілігін шығармашылық ізденіс жағынан қолдауды қажет ететін тұстары да барын көрсетеді.

А.Сүлейменовтің «Түр туралы бірер сөз» мақаласы әдеби сында көркемдік дамуды шеберлік шыңына жетелейтін теориялық мәселелер қозғауымен құнды. Көркем шығармадағы авторлық баяндау стиліне кеңінен тоқталған сыншы жазушылар тарапынан қолданылуына, туындыдағы маңызына талдаулар жасап, әлем және қазақ әдебиеті шығармаларындағы авторлық баяндаудың әдіс-тәсілдерін, қыры мен сырын әр дәуірдегі көркемдік құндылықтардың дәстүр арнасында дәлелдейді. Баяндау формасындағы тәсіл (бірінші жақ пен үшінші жақ), автордың шығармашылық үрдіске қатысы, туындының көркемдік сипаты мен композициялық түзілісіндегі баяндау үлгісі, автор бейнесінің тұлғалануы сияқты күрделі мәселелердің талқыға түсуі сындағы таным-біліктің теориялық тұрғыдан кемелденуін, осы бағыттағы ілкі шеберлік ізденісті игі суреткерлік үрдіске сіңіруді дйттеген сыншы мақсатын көрсетсе керек. Авторлық баяндаудағы «мен» және «ол» қолданысты қарастырған сыншы «жазушы қалай жазу керек-бірінші жақпен бе үшінші жақпен бе, әлде екеуімен де ме?» [11, 124], – дей келіп, «баяндау шеберліктің бірден бір проблемасы емес. Бастыларының бірі ғана. Мұның сыртында әрине композицияның көп элементтері жатыр» [11, 124], – деп автордың шығармашылық үрдіске қатысты-

лығын байыптауда Гомер заманынан бергі орныққан авторлық баяндау дәстүрінің түрлі көріністе шеберлік сипатына орай орнығын ауқымды саралайды. «Мен» мен «ол» мұнарасында қилы-қилы заман, заң, эстетикалық көзқарас, көркемдік ізденулердің ізі барын» [11,123], – айтқанда прозаның классикалық дәстүрін игерудегі іздену түр үшін емес, мазмұн үшін де маңызды деп түйеді. Әсіресе, ой-өрісі кең талғампаз оқырман қауымының да көркемдік танымы, эстетикалық түйсінуі прозаның да интеллектік деңгейін арттыруды талап ететінін зерделегенде «интеллектінің бояуы да, ырғағы да көп – жалғыз ғана стильмен оның қолын ұзартып, мұратына жеткізе алмайсың. Осы ретте Хемингуэй біздің дәуір үшін бірден бір биік емес» [11,124], – деп шын шеберліктің қыры мен сырын игерудегі дәстүр ұласуының қайталанбас табиғатын қарастыруда өзгенің пікіріне жығыла бермейтін білікті сыншылдық білгірлікпен пайым-дайды. Бұл ретте көне Гомер дәуірінен бастап, кейінгі Еуропа классиктерінің туындыларындағы авторлық баяндау формасының түрленуі, стильдік даралық, гуманистік ұстанымдардың көркемдік тәсілдеріндегі шын шеберлікпен біте қайнасқанын, соның барысында кейіпкердің жан әлемін, ішкі сырын ашудағы даралық сипатқа ие болғанын талдаулары эстетикалық сынның ғана емес, лингвистикалық немесе семиотикалық сынның талаптарымен үндестік табады. Біріншіден, Гомер дәуіріне жат «меннің» эпостық формадағы көрінісін («Гомер болмысқа да, өзіне де халықтың көзімен қарады. Өкімі, кеңесі, жанашырлығы, кегі, кекесіні, сүйіспендігінің баршасын осы жотаға шығарып, осы жотаның баурайында көлбетті») деп негіздесе, екіншіден, эпостық стильдегі авторлық «меннің» ішкі монолог арқылы көрінісін («Ер Тарғынның бұлыңғыр тауында белі шойырлып мертігіп жатып айтар төкпе тоғауы ше? «Қобыландыдағы монологтік сәттер ше? Бұл өзі бір эмоциялық тасқын, эмоциялық градацияның үлгісі ғой»), үшіншіден, Толстой, Стерн, Стендаль сынды проза шеберлері туындыларындағы «мен» мен «олдың» көркем құбылуы, әсем үйлесімі дәстүрдің озығын суреткердің жүрегінен өтіп сіңіруінде, кейіпкердің ой-өрісімен тамырластыруында деп түйеді. Сондықтан да құр еліктеу мен эпигондық салдарынан туындап отырған кемшілік табиғатын былайша түсіндіреді: «дәуір сипатын шығарманың жалпы эстетикалық рухынан емес, тарихи адамдардың фамилиясынан, жалаң, хроникалық мәліметтерден көресің. Дәстүрді әл қадырынша дамытпау бұл өзі, түптеп келгенде, дәстүрді сыйламау» [11,128]. Осындай күрделі әдеби-теориялық мәселелерді нысан еткен сыншы классикалық

әдебиеттегі «ол» мен қазақ әдебиетіндегі «олдың» арақатынасын да қарастырады. Сыншы әдебиетке қойылар эстетикалық талап пен поэтикалық қуаттың сол тұстағы қазақ әдебиетіндегі солғындығын ««Олға» «мен» керек, оқиғаға сыр керек, сәуірдің жылы жаңбыры, селеудің сыбыры, шілдедегі дала түнінің жұмсақтығы керек. Түн аспаны кейде қаракөк барқыт түстеніп жусап қалады ғой, сонда адамының үлбіреген көксұр жусанға бауырын төсеп аунай-аунай бергісі келеді. Біздің дарынды прозаның оқушысын осылай аунату аз боп жүр» [11,129], – деп түсіндіреді. «Оянған өлке», «Да-уылдан кейін» туындыларындағы бірінші жақпен жазу («мен»), соған орай Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдатындағы» баяндау мен ішкі монологтың бітеқайнасуы талданған. А.Сүлейменов қарастырған мәселелер Қ.Ысқақовтың «Еліктеу ме, жоқ мұқтаждық па?» атты сын мақаласында полемикалық сипат алды. Автор қазақ прозасындағы бірінші жақтың («мен») классикалық үлгісі жасалғанын айта келіп, төл әдебиетіміздің өз табиғатынан туындаған мәселелерді талдау өзегі етіп алады. Әсіресе, әдеби дамудағы сабақтастық пен жалғастық арқылы шыңдала түсетін түрлі көркемдік тәсілдердің поэтикалық қуатпен, лиризммен көрініс табатынын байыптауда оның төл әдебиетіміздегі кейінгі көркемдік дәстүрге ұласуындағы үзілген негізгі желіні дөп баса тануы назар аудартады. Атап айтқанда, ««Мен»-мен прозаға поэтикалық ағыстың, лиризмнің келгені рас... Кейіпкер көңіл күйінің бір кетігін толтыра келді. Ал, біздің прозамыздағы оның алғашқы беташары отызыншы жылдардың еншісіне тиетін сияқты. Амал қанша, жеке адамға табынушылықтың салқынынан отызыншы жылдардағы кейбір туындылармен алпысыншы жылдары табысып отырмыз. Отызыншы жылдардағы экспериментті алпысыншы жылдары қайталаған ретіміз де бар. Және соның өзі көп ретте сәтті шығып та жүрген жоқ» [12,105-106], – деген пікірі жылымық ықпалынан туған эстетикалық таным көрінісі десек, дәстүр ұласуының күштеп үзілуінен қазақ әдебиетінің поэтика табиғаты мен шеберлік мектебіне тән қасіреттің ізін терең ұғына түсеміз. Ал, көркемдік ізденіс үлгісіндегі «меннің»- құдіретін Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесіндегі авторлық баяндау тәсіліне тән шеберлік қыры жағынан дәлелдейді. Сондай-ақ А.Сүлейменов пікірімен ой таластырғанда Ғ.Мүсіреповтің «Этнографиялық әңгіме», «Қазақ солдаты» шығармаларындағы «меннің» қолданылуындағы ұтымдылығын теориялық негіздеп, жазушының «бірінші жаққа тек лиризмді теліп қойған жоқ, әуелі осы әзіл мен сықағын жетелеп келді. Сосын адам психологиясын ұнғылай отырып, тереңдете отырып, сыршылдыққа

драма-тизмді, динамиканы қосты. Бұл әрине, кейіпкер атынан баяндаудың баюы, кемелденуі. Екінші: автор араласпай, аренаға «меннің» өзі, кейіпкер жеке дара бөлініп шықты» [12,106], – деп қарастырады. Қазақ прозасындағы бірінші жақтың классикалық үлгісінің жасалуына тән басты сипатты айқындауда да автор батыл әрі тың тұжырымдар жасайды. Бұған мына пікірін нақты мысалға алуға болады: «...олар да көктен сауған жоқ, түптеп келгенде, әлемдік әдебиет үлгісін біле тұра, соны іште қорытып, қазақ топырағына өсіріп шығарды». Қазақ қаламгерлерінің бірінші жақтан баяндаудағы көркемдік талап талғамымен үйлесетіндігін Б.Сокпақбаев, С.Жүнісов, С.Шаймерденов стильдік даралықтарын шығармаларын мысалға келтіре талдайды. Осындай жетістіктің барын айтқанда тек түр жағынан алғанда белгілі үлгілерді қайталайтынын да ескертеді. Сыншы қаламы төселген қарымды қаламгерлерге жаңа формалық ізденістерді де талап етуде сөз өнері үшін принципті мәні бар теориялық мәселелерді алға тартады. Мәселен, Ғ.Мүсіреповтің «Сөз жоқ соның іздері» әңгімесіндегі форма жағынан («мен») өзін өзі қайталауын мін деп табады. Демек, Қ.Ысқақовтың түр жағынан бұрыннан белгілі үлгілерімен шырмала бермей, форма жағынан ізденуді де көркемдік шеберліктегі кемелділік проблемасы деп қарастыруы жаңа буын шығармашылығының соны сипатта болуына да ой салды. Сонымен қатар «Кімнің қай тәсілмен жазса да өз еркі, тек көркем шығарма бере алуында ғой. Ал бірінші жақпен ғана жазу да абсолюттік талап емес. Демек, бірінші жақ пен үшінші жақ түр емес – тәсіл ғана. Түр сол тәсілдің ішінде жатса керек. Мазмұнына қарай формасы табылса, «меннің» несі «мен», «олдың» несі «ол»» [12,109], – деген пікірін талдау барысында А.Сүлейменовтің осы мәселедегі байламдарымен келісе бермейді. Оларды түйіп айтқанда, Хе-менгуэйдің «менге», яғни бірінші жақтан баяндауға енгізген жаңалықтарын ашуы, түрлі тәжірибелердің тілі бейнелі қазақ әдебиеті үшін тиімділігі бар ма, «меннің» осал тұстары мен жетістіктерінің ұтымдылығы неде, әр тәсілдің өзіндік сипаты мен өзіндік қалыбын айқындау, үшінші жақтан («ол») баяндаудың шығарма идеясының өзектілігін ашудағы ортақ үйлесімдерінің қарама қайшылығы (М.Әуезов – Бель; Абай – Фемель), ішкі монологты игерудегі жасандылықтан арылу мәселелері. Әрине, полемикалық сын мақаласында автор өзгенің пікірін таза терістеумен болды деген ұғым тумаса керек. Аталған мақалаларды тек полемикалық сипаты мен қайшылықты талдаулары ғана емес, көркемдік тәсілдерден өрістейтін шын

шеберлік қырларын айқындау, классикалық әдебиеттің озық дәстүрін әдеби үрдіске сіңіруден туындаған ой-пікірдегі ортақ мақсат тоғыстырады. Сөз өнерінің күрделі болмыс-бітіміне тән табиғатын теориялық, эстетикалық талдаудың тың үлгісін көрсеткен бұл соны сипаттағы мақалалар қазақ прозасының түрлі стильдік ізденістегі поэтикалық өрісінің осы биік белес тұрғысынан алынуы тиіс арнасының проблемалық мәселелерін де айқындап берді. Әдеби үрдісте орнығуы шынайы талант табиғатымен шешімін табатын осынау күрделі құбылыстың әдебиетімізде біте қайнасуына әрі шығармашылық жағынан игерілуіне өз туындыларымен батылдықпен барған да «алпысыншы жылдар буыны» болатын.

Сыншы З.Серікқалиевтің «Ойлы досқа айтар сөз» мақаласында А.Сүлейменов пен Қ.Ысқақов мақалаларының маңызын «Көркем прозаның түрі, тәсілі туралы бұлай мәселе көтеріліп, пікір таласының басталуы қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет байқалып отырған құбылыс» [13,133], – деп бағалады. А.Сүлейменов, Қ.Ысқақов әдеби-теориялық, эстетикалық талдауларының сонылық сипатын ашып көрсеткен сыншы оларды қолдаумен ғана шектелмейді. Олардың қайшылықты пікірлері мен тұжырымдары негізінде ой өрбіте отырып, көркем шығарманың түрі туралы мақалаларға сындық бітімі тұрғысынан назар аударады. Атап айтқанда, сөз стиль, дәуір таңбасы, дәуірге тән түрлік, тәсілдік сипаттар туралы болып отырғандықтан сыншы осы мәселелерге нақты тоқталып, талдау барысында дәлелдеуді мақсат еткен.

Олардың кейбіреулерін атар болсақ Қ.Ысқақовтың Ғ.Мүсіреповтың «Сөз жоқ соның іздері» әңгімесінде форма жағынан өзін өзі қайталаған деген байламын терістей отырып, «әңгімені сүйсіне мақтаған сыншы мазмұннан форманы бүтіндей бөлек пішіп тастап қарап отыр», – деп табады, сондай-ақ бірінші жақпен жазылған шығармалардағы (С.Мұратбеков «Менің қарындасым», Н.Сералиевтің «Райгүл» т.б.) «меннің» қолданылысына тән қырын біржақты салғырттық дегенін қолдамайды. Мәселе олардың бірінші жақпен («мен») баяндау тәсілімен жазғанында емес, «гәп ең алдымен шығарма негізінде жатқан материал табиғатына, әр шығарманың өз харак-теріне орай қандай түр таба білгенінде болса керек. Кімнің қай шығармасында қай тәсіл, қай форма қандай роль атқарып тұр, қалай ойнайды, мәселенің бар сыры осында болуға тиіс» [13,140] екенін екшейді. Сонымен қатар А.Сүлейменовтің Гомер, Толстой, Фильдинг, Стерн, Стендаль-дердің авторлық баяндауларын басты шы-

ғармашылық ерекшеліктерін ашудағы негізгі сипатты «басқа уақыт, басқа дәуір» тұрғысынан ғана түсіндіру тәсілімен шектелуін, классикалық прозадағы «ол» (Хемингуэй) мен қазақ прозасындағы «олдың» (Мұстафин) ара қатынасын аңғартудағы салыстыруларының сәтті шыға бермегенін айтады. Аталған сыншылар ұсынып отырған «форманы заман әкеледі» деген ұғым біржақты байлам болып табылатынын «Форманы тек қана тәсілге теліп, творчествоның заңдылық процесін жете ескермей, бүгінгі заманымызға лайық әйтеуір алабөтен жана баяндау формасын жасайық деп өре түрегелу онша жараса бермейді», – деп ескертеді. Сондықтан да З.Серікқалиев осы даулы мәселеге қатысты сөз өнерінің дәуір таңбасын асқан шеберлік суреттеудегі даралық характерінің өзі көркем тіл, оның құдіреті қиыннан қиыстыру барысында жүзеге асатынын, мұның өзі баяу өзгертін күрделі категория екеніне ой салады. Өз пікірін «Тіл – көркем шығарманы құрайтын клетка, баяндау формасы дегеніңіз сол тіл арқылы жасалады, ендеше бүкіл шығарманың рухы, мазмұн байлығынсыз жалаң баяндау формасы туралы бір байлаулы сөз болу қиын. Мазмұннан баяндау формасы бүтіндей бөлек қаралған жағдайда ол тек структуралық жүйе, композициялық шарттылық, жеке-жеке техникалық тәсілдер үлгісінде ғана қалып қояды. Мұндай жағдайда ол, әрине, жалаң өзі ғасыр табиғатын, заман стилін анықтар бірден бір сүбелі құбылыс, кесек көрініс ретінде шешуші роль атқара алмайды» [13,143], – деп негіздейді. Көркемдік құбылыстың қайталанбас жаңашылдық қасиеті «ең алдымен өмір шындығының шынайы бейнелену сипатында, адам жаны, адам сырының ашылу арнасында, жаңа характерлер бітімінде, көркем туындының бүкіл ішкі рухында» болып табылатынын теориялық және эстетикалық талаптармен ұғындырды. Және де бір ғана қазақ сөз өнеріне ғана емес, әлемдік әдебиетке ортақ болып табылатын мұндай теориялық мәселелер әр ғасыр, әр дәуір қаламгерінің шығармашылығында суреткердің өзіндік шеберлік табиғатына орай өзіндік сипатта көрініс табу арқылы шешімін табатынын зерделейді. Бұл орайда әдеби сындағы осындай даулы мәселелерде басы ашық қорытынды жасауды орынсыз талап етуге болмайтынын, ол гуманитарлық ғылым табиғатын терең түсінбеу екенін ескертуі де сыншылық таным-біліктің теориялық тұрғыдан кемелденгенін әрі рухани құндылықтар маңызын саясат қалыбына салып емес, әдебиет мүддесі жағынан қарастыруға шақыруымен құнды.

Дәстүр мен дәуір, көркемдік дамудағы сабақтастық, ұлттық сипатты сақтай отырып әлемдік өрке-

ниет айдынына жетелейтін жаңашылдық пен соны ізденістер табиғатын айқындаудағы мәселелерге қатысты көркем сындағы эстетикалық талдаулар Ә.Кекілбаевтың «Дәстүр мен дәуір», О.Сүлейменовтің «Қаһарманым хақында» мақалаларында заңды жалғасын тапты.

Ә.Кекілбаев дәстүр мен жаңашылдық мәсе-лесін әлемдік әдебиет, мәдениеттің адамзаттың рухани кемелденуіндегі маңыздылығы тұрғысынан саралап, қандай да болмасын ұлттық мәде-ниеттің томаға тұйықтықта дамымайтынын нақты қарастырады. Әсіресе, «Басқа мәдениеттен тәлім алу, оның тәжірибесін игере білу – озық мәде-ниеттің қай қайсысына да тән. Шынтуайтқа келгенде, сол бір өзара байланысу, сабақтасу сияқты ұлы арнаға қолы жеткен мәдениеттің жұлдызы жанған да, ал қиянда тығырықта қап қойған мәдениеттер кенжелеп, мешулеп жүрген... Цивилизация тарихында тек өз дәстүрімен томаға-тұйық өркендеп, ұлы мәдениет жасаған ұлт жоқ» [14,131], – деген бүгінгі күнмен үндесіп жатқан озық ұстаным кеңестік идеология тарапынан буржуазиялық, капиталистік дүние деп құстаналанып келген адамзаттық өркениетпен арада үзіліп қалған рухани көпірді жалғастыру мақсатынан туындады. Сонымен қатар сыншының өнерге таптық өлшеммен қарау себепті ол барша жұртқа ұғынықты болуы, көпшіліктің талабы мен талғамынан табылуы керек деп санаға құйған біржақты саяси көзқарастағы танымды өнерді даралық құбылыс ретінде қабылдау әрі соған сай эстетикалық талғам, ой-өріс кендігі, мәдениет биігі қажет деген талабының да сол кезең үшін сонылық сипаты болғаны анық. Осы жағынан алғанда «Өнер – халықтікі. Бірақ, халық кім? Оған Бахты түсінбейтін керек, Ғабитті ұқпайтын таяздар да жата ма? Талғам шаруашылығын әлі дұрыс-тап қолға алып жүрген жоқпыз. Сыншылар «түсінікті, түсініксіз» деген тұжырымдарын айтпас бұрын осы жағдайларды неге ойламайды? Қазақ ақыны, қазақ жазушысы кімге арнап жазуы керек осы? «Қобыланды батыр» мен «Қырық өтіріктің» оқушысына ғана ма? Әлде «Соғыс пен бейбітшіліктің», «Тынық Донның», «Коммунистің», «Орыс орманының», «Абай жолының» оқушысына ма? Кімге? Өнер-талғамның қорегі ғана ма, әлде ұстазы да ма? Бәрін де ойлану керек...» [14,136] деген көркемдік талап рухани кемелдену арқылы ұлттық және адамзаттық құндылықтарды игеру, соның барысында оқырманның талғамын эстетикалық, гуманистік арнада өрістетуді ұстану қажеттігін өзекті мәселе тұрғысынан көтеруімен маңызды болып табылады. Ал, сол өрелі талап өзегі мен талғам нәрі өз дәстүрінді танудан, қастерлеуден

әрі еселеуден бастау алады. Міне, өз әріптестерін сол биікке шақырған сыншы «Дәстүр – ана. Жұрттың бәрі солай деп жүр. Біз де қосыламыз. Ақ шашты ананы бұрымынан сүйреп, үйден шығарып тастауға кім-кімнің де ары бармайды. Бірақ, ана да өз ұлының өзгеден кем соқпағанын тілейді. Кем соқса арланады. Тіпті қорланады да. Біз анамызды қорламаймыз. Бірақ, оны қорлатпайық та» [14,137] деп түйеді.

Жылымық кезеңіндегі сын сөз өнерінің тылсым күдіретін, табиғатын таным таразысынан өткізу барысында әдебиеттегі дәстүр мен жалғастық мәселесін қозғай отырып, жаңа буынның суреткерлік жәм азаматтық борышын кешегі қаралы тарих тағлымы, бүгінгі жылымық талабы тұрғысынан жан-жақты саралай білді. Қаламгерлер ұлтының алдында өтелмеген парызына ар биігінен қарап, өз елі тарихының шын мәніндегі қайғысын, қасіретін тануы қажеттігін сезінді. Өз намысын және де ұлт намысын қамшылады. Өзгені ғана емес, өзінді де құрметтеуді талап етті. Ақындық «меннен» ұлтының «менін» іздеп, көруді әрі көрсетуді мұрат тұтты. Міне, О.Сүлейменовтің «Қаһарманым хақында» мақаласындағы осындай кемел ойлар әдебиеттің ғана емес, ұлт мерейін де еселеді. Ақын «...Өкпек жел өктем соқты, талай шырақтарды тапап кетсе де, аспанда айнадай қып тазартты. Күн нұрын мол төккен жарқын таңда, молалы дөң-дөңестер айқын көрінеді, мен соларға шығып ап жолға үнілемін, оның соқпақ ізден кемелденген түп басын да, бара жатқан бағытын да тапжылтпай танып тұрмын» [3,138], – деп сол тарихтың шыңыраудағы шындығын әдебиеттің биігіне қондырудағы қаламгер парызын безбендеді. «Ақын дидары халық дидары. Ақын тұлғасы неғұрлым жарқырай көрінсе, халық тұлғасы да айқындала түседі. Халық өзінің әлеуметтік әдебиетіне көз сала отырып, жетпей жатқан биігін көреді, әдебиет ұсынған мұраттардан рухани өсер бағыт алады» [3,143], – деп ақын мұратын ел мұратымен сабақтастырды. Әсіресе, сол тұста көне тарихы жете зерттелмеген, қарастырылса да қазақ ұлтын кемсітуден туындап отырған қияс қисындарға сын көзімен қарап «Кейбіріміз қазақтардың қазіргі қоғамдағы орны деген мәселенің өзіне қорғалақпыз, жалтақтауымыз, ал қазақтардың ежелгі тарихтағы орны қандай болыпты деген сауалға әлі жауап берген жоқпыз. Мен халқымның баяғысының бәрін топас надандық санамаймын кейбір қисындарға келісе қоймаймын» [15,143], – деп ұлттық мүддені басты орынға қойды. Ата тарихымызды танудағы отаншылдық рухымызды оятуға ой салды. Қазақ тарихын толық білмейінше ұлттың өткенін тұтастықта тану мүмкін еместігін айта келіп, «Мен бір уақытта халқымыздың шын мәніндегі сұңғыла шежіресі боларлық та-

рих кітабының шығатынына шексіз сенемін. Оған біздер, ақындар да қыруар күш жұмсап ат салысуымыз керек. Өйткені ежелгі тарихи мұралар – көне жылнамалардың тілін ақыннан артық ешкім де түсіне алмайды. Туған жұртының тарихын білу бүгінгі ұрпаққа әбден керек қасиет» [3,143], – деп білді. Кешегі тектілікті ата тарихынан, ақын қанынан көруді мұрат тұтып, «Көкпардың әуірім адуын рухы, қазақтың жырын да өзің желпіндір!» [3,143], – деп аруақты жырдың асыл арналарын поэзиясының арқауына айналдырды.

Қорыта айтқанда, жылымық кезеңіндегі әдебиет сындағы эстетикалық танымбилік біріншіден, оқырман танымын төл әдебиетінің, шынайы сөз өнерінің табиғи болмысын барынша жан-жақты ұғынудағы дүниетанымын кеңейтуді диттеу, туындыны қабылдау сезімін ұштап, сұлулық әлемін ой елегінен өткізде әсемдіктің асылы мен жасығын, таязы мен тереңін таным таразысына салу, екіншіден, әлемдік классикалық әдебиет ұстанатын озық дәстүріндегі көркемдік тәсілдерді, теориялық мәселелерді нақты талдау өзегі етіп ала отырып, оны қазақ әдебиетінің көркемдік көкжиегін кеңейту мақсатындағы талаппен ұштау, үшіншіден, шеберлік қырларына тән жетістіктерді тек социалистік реализм талабымен ғана ұғындыратын қасаң қағидалар шырғауынан арылып, ұлттық реңктегі көркемдік сипатын сақтаудағы әрі әлемдік әдеби үрдісіндегі бағыт-бағдарынан ажырамаудан туындаған талабын өткір және ашық көтере білумен дараланады. Сонымен қатар ата тарихын тану, өз ұлттың қастерлеу сияқты отаншылдық рухқа баулитын толғаныстарымен де халық санасын ояту тұрғысынан шешуші қадамдар жасаған кезең болды.

ӘДЕБИЕТ

1. *Кекілбайұлы Ә.* Сең соққандай сергелдең // Ана тілі. 1998. 1 қазан.
2. *Нұрғали Р.* Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. Бір томдық. Алматы: Жазушы, 2000.
3. *Сүлейменов О.* Қаһарманым хақында // Жұлдыз. 1963. № 6.
4. *Қирабаев С.* Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Алматы: Білім, 2003.
5. *Серікқалиев З.* Өмірлік өлең үшін // Жұлдыз. 1962. № 1.
6. *Сүлейменов А.* Жас прозаиктер және жастар образы // Жұлдыз. 1962. № 11.
7. *Кекілбаев Ә.* Ой биігінен // Жұлдыз. 1963. № 8.
8. *Омаров І.* Оқушы арманы не? // Жұлдыз. 1962. № 8.
9. *Кенжебаев Б.* Маңызды міндет, зәру жұмыс // Жұлдыз. 1962. № 4.
10. *Серікқалиев З.* Сын және жауапкершілік // Жұлдыз. 1963. № 2.
11. *Сүлейменов А.* Түр туралы бірер сөз // Жұлдыз. 1963. № 4.

12. *Ысқақов Қ.* Еліктеу ме, жоқ мұқтаждық па? // Жұлдыз. 1963. № 5.

13. *Серікқалиев З.* Ойлы досқа айтар сөз // Жұлдыз. 1963. № 7.

14. *Кекілбаев Ә.* Дәстүр мен дәуір // Жұлдыз. 1963. № 10.